

КРАЈ РАТА, СРБИ И
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Volume CXCII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 41

THE END OF THE WAR, SERBS AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Proceedings of the International Conference held on
November 29–30, 2018

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Н А У Ч Н И С К У П О В И

Књига СХСII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 41

КРАЈ РАТА, СРБИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 29–30. новембра 2018.

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2021

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектор
Тања Рончевић

Коректор
Рајка Павловић

Тираж 500 примерака

Штампа
Планета ѝриниј, Београд

ISBN 978-86-7025-908-9

© Српска академија наука и уметности 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Василије Ђ. Крстић

Михаило Војводић

Љубодраг Димић

Славенко Терзић

Мира Радојевић

Милан Терзић

Александар Растовић

САДРЖАЈ

Михаило Војводић ПРЕДГОВОР	13
Михаило Војводић ИЗ САВЕТОДАВНОГ ОДБОРА ФРАНЦУСКЕ ВЛАДЕ: ЕМИЛ ОМАН О ЈАДРАНСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ 1918. ГОДИНЕ	15
Mihailo Vojvodić FROM FRENCH GOVERNMENT'S ADVISORY BOARD: EMILE HAUMANT ON ADRIATIC AND MACEDONIAN QUESTION IN 1918	24
Зоран Лакић ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ПОДУХВАТ (ЗАВЈЕТ И ЦИЉ)	25
Zoran Lakić LIBERATION AND UNIFICATION IN 1918 HISTORICAL UNDERTAKING (OATH AND GOAL)	31
Славенко Терзић ВЕЛИКА НАРОДНА СКУПШТИНА СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918. ГОДИНЕ	33
Slavenko Terzić GREAT NATIONAL ASSEMBLY OF THE SERB PEOPLE IN MONTENEGRO IN 1918	41
Љубодраг Димић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)	43
Ljubodrag Dimić SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)	70
Мирослав Перишић О ОДГОВОРНОСТИ ЗА АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	73
Miroslav Perišić ON RESPONSIBILITY FOR THE SARAJEVO ASSASSINATION IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	84

Љубинка Трговчевић ЈУГОСЛАВИЈА, ДА ИЛИ НЕ? СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ	85
Ljubinka Trgovčević YUGOSLAVIA, YES OR NO? SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND THE 1918 UNIFICATION	96
Мира Радојевић СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918).....	97
Mira Radojević SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE (1914–1918)	124
Ю. А. Петров РОССИЯ И ОКОНЧАНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, 1918–1922.	125
Јуриј Александрович Петров РУСИЈА И КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, 1918–1922.	137
Војислав Г. Павловић МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ У КОМЕ ЈЕ СТВОРЕНА КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	139
Vojislav G. Pavlović INTERNATIONAL CONTEXT IN WHICH KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES WAS CREATED.....	151
Никола Б. Поповић АНТАНТА И ПИТАЊЕ РАЗБИЈАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 1918.....	153
Nikola B. Popović ENTANTE AND THE QUESTION OF BREAKUP OF AUSTRIA-HUNGARY IN 1918.....	175
Arpad Hornyak THE BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE END OF THE WORLD WAR I.....	177
Арпад Хорњак ПОЧЕЦИ МАЂАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	186
Александар Растовић ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1917–1920. ГОДИНЕ	189
Aleksandar Rastović YUGOSLAV QUESTION IN THE BRITISH PARLIAMENT 1917–1920	204

Никола Жутић	
ИДЕЈА ВЕЛИКЕ СРБИЈЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	205
Nikola Žutić	
THE IDEA OF GREATER SERBIA AND FORMING OF YUGOSLAVIA	220
Бранко Бешлин	
НЕМЦИ У СРЕМУ, БАЧКОЈ И БАНАТУ	
И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	221
Branko Bešlin	
THE GERMANS IN SYRMIA, VAČKA AND BANAT	
AND FORMING OF YUGOSLAVIA.....	232
Гордана Илић Марковић	
ФОРМИРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА У МЕЂУРАТНОМ	
ПЕРИОДУ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	
И РЕПУБЛИЦИ АУСТРИЈИ	233
Gordana Ilić Marković	
DIE HERAUSBILDUNG STAATLICHER IDENTITÄT IN DER	
ZWISCHENKRIEGSZEIT IM KÖNIGREICH DER SERBEN, KROATEN UND	
SLOWENEN UND IN DER REPUBLIK ÖSTERREICH	248
Александар Животић	
ДОПРИНОС СРПСКЕ ВОЈСКЕ САВЕЗНИЧКОЈ ПОБЕДИ	
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	249
Aleksandar Životić	
CONTRIBUTION OF THE SERBIAN ARMY TO THE ALLIES' VICTORY	
IN THE WORLD WAR I.....	261
Елена Кострикова	
ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА	
В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ.....	263
Елена Кострикова	
ДОПРИНОС РУССКОГ ВОЈНОГ КОНТИГЕНТА	
ЗАЈЕДНИЧКОЈ ПОБЕДИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ.....	277
Милан Терзић	
СРПСКА УСТАНИЧКА АКЦИЈА ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈУ СНАГА	
ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	279
Milan Terzić	
SERBIAN INSURGENCY ACTIONS FOR DESTABILIZATION	
OF THE CENTRAL POWERS' FORCES ON THE MACEDONIAN FRONT	287
Далибор Денда	
ДОБРОВОЉЦИ У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА	
СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1918. ГОДИНЕ	289
Dalibor Denda	
VOLUNTEER CORPS IN THE FINAL OPERATIONS	
OF THE SERBIAN ARMY IN 1918	299

Горан Латиновић СРПСКА ВОЈСКА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1918.	301
Goran Latinović THE SERBIAN ARMY AND THE LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918.....	319
Миљан Милкић СРПСКА ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ.....	321
Miljan Milkic SERBIAN MILITARY TRADITION AND FORMING OF THE ARMY OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1918.....	335
Боривоје Милошевић ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	337
Borivoje Milošević RELIGIOUS COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV STATE.....	351
Јована Шалјић Ратковић ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....	353
Jovana Šaljić Ratković ISLAMIC COMMUNITY AND THE CREATION OF YUGOSLAV STATEI	369
Владислав Пузовић ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СРПСКО-РУСКЕ БОГОСЛОВСКО-АКАДЕМСКЕ ВЕЗЕ.....	371
Vladislav Puzovic CONSEQUENCES OF THE WORD WAR I ON SERBIAN-RUSSIAN THEOLOGICAL ACADEMIA RELATIONSHIPS.....	382
Милош Ковић ТОМАШ ГАРИГ МАСАРИК И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	385
Miloš Ković TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK AND THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE.....	419
Владан Виријевић РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	421
Vladan Virijević REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR.....	433

Биљана Вучетић “SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” АМЕРИЧКИ ЦРВЕНИ КРСТ И СРБИЈА, 1916–1919. ГОДИНЕ	435
Biljana Vučetić „SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” THE AMERICAN RED CROSS AND SERBIA (1916–1919)	448
Драган Бакић РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	449
Dragan Bakić REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA	467
Ђорђе Ђурић ПРЕДСЕДНИК СКА ЈОВАН ЖУЈОВИЋ О УЈЕДИЊЕЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	469
Đorđe Đurić JOVAN ŽUJOVIĆ, PRESIDENT OF THE RSA, ON UNIFICATION OF THE SOUTH SLAVS	479
Борис Милосављевић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА У ПАРИЗУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	481
Boris Milosavljević SLOBODAN JOVANOVIĆ AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND THE FORMATION OF THE YUGOSLAV STATE	499
Љубомирка Кркљуш О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЧИНИЛАЦА УЈЕДИЊЕЊА 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ.....	501
Ljubomirka Krkljuš ON SOME QUESTIONS OF LEGAL SUBJECTIVITY OF THE FACTORS OF THE DECEMBER 1, 1918 UNIFICATION.....	509
Душко Топаловић ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ОД СТРАНЕ СКАНДИНАВСКИХ КРАЉЕВИНА: ДАНСКЕ, НОРВЕШКЕ И ШВЕДСКЕ.....	511
Duško Topalović QUESTION OF RECOGNITION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES BY THE SCANDINAVIAN KINGDOMS: DENMARK, NORWAY AND SWEDEN.....	518
Мирјана Стефановски ВЛАДАЛАЧКА ВЛАСТ ПО УСТАВНОМ ПРОЈЕКТУ ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	519
Mirjana Stefanovski RULING AUTHORITY AS PER CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE CROATIAN COMMUNITY	535

Првослав Радић ФИЛОЛОШКА ПАРАДИГМА ВУКА КАРАЏИЋА О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕОЛОГИЈА	537
Prvoslav Radić VUK KARADŽIĆ'S PARADIGM OF THE SERB LANGUAGE AND YUGOSLAV IDEOLOGY	551
Горана Раичевић СРПСКА КЊИЖЕВНА АВАНГАРДА И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА	553
Gorana Raičević SERBIAN LITERARY AVANT-GARDE AND THE IDEA OF YUGOSLAVISM	566
Александар М. Милановић СРПСКО СТАНОВИШТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРИ СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	567
Aleksandar M. Milanović SERBIAN POSITION IN LANGUAGE POLICY AT THE TIME OF CREATION OF YUGOSLAVIA	582
Рајна Драгићевић УТИЦАЈ СХВАТАЊА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ НА КОНЦЕПЦИЈУ РЕЧНИКА САНУ	583
Rajna Dragičević THE INFLUENCE OF ALEKSANDAR BELIĆ' VIEW OF THE SOUTH SLAVIC ISSUE ON THE CONCEPT OF THE SANU DICTIONARY	592
Ненад Николић ПРОБЛЕМАТИКА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА У КЊИЖЕВНОЈ ИСТОРИЈИ ПАВЛА ПОПОВИЋА	593
Nenad Nikolić THE PROBLEMS OF SERBIAN AND YUGOSLAV IDEAS IN PAVLE POPOVIĆ'S LITERARY HISTORY	605
Мирослав Радивојевић ПРОМЕНЕ У РУСИЈИ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	607
Miroslav Radivojević THE CHANGES IN RUSSIA AND CREATION THE STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES – CONTRIBUTION TO THE RESEARCH.....	618
Љубинка Шкодрић КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	621
Ljubinka Škodrić END OF THE WORLD WAR I AND THE FATE OF ARCHIVAL MATERIAL OF NATIONAL ARCHIVE OF THE KINGDOM OF SERBIA.....	635

Александар Марковић	
ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ	
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.....	637
Aleksandar Marković	
ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON	
UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE 1914–1918.....	654
Слободан Бјелица	
ПЕРЦЕПЦИЈА ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА 1918.	
У ВОЈВОЂАНСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ЈАВНОСТИ	655
Slobodan Bjelica	
PERCEPTION OF LIBERATION AND THE 1918 UNIFICATION	
IN VOJVODINA'S INTER-WAR PUBLIC	666

РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

ВЛАДАН ВИРИЈЕВИЋ*

А п с т р а к т. – У раду се, на основу необјављене архивске грађе, написа из штампе и релевантне литературе, елаборира питање репатрирања српских војних заробљеника са територије Османског царства након Великог рата. Борбена дејства српске војске са армијама Аустроугарске, Немачке и Бугарске током 1914. и 1915. године за последицу су имала, осим мноштва погинулих и рањених и велики број заробљеника, како војника, тако и цивила. Они су били интернирани у логоре на простору црно-жуте Монархије и Бугарске. Део њих, неколико хиљада, током 1917. и 1918. године, било је испоручено властима Османске империје које су их, надомештавајући мањак сопствене радне снаге, користиле за обављање тешких физичких послова широм царства. Није познато колико их је, услед лоших животних услова, исцрпљености, болести и физичке тортуре умрло или им се, пак, „изгубио траг”. Они који су дочекали крај рата били су предмет напора српских и југословенских државних органа да их пронађу и омогуће им повратак у отаџбину. Тај мукотрпни процес трајао је читаву деценију након рата и био скопчан са низом ограничења и потешкоћа.

Кључне речи: репатријација, Османска империја, ратни заробљеници, Цариград, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

У постојећем корпусу литературе о Србији и српском народу у Великом рату значајно место заузима она у којој се са различитих аспеката третирају питања везана за интернацију српских војника и цивила у неки од бројних логора формираних на територији Аустро-Угарске, Бугарске и Немачке.¹ О онима, пак, којима је усуд определио судбину да део времена у за-

* Филозофски факултет Универзитета у Приштини у Косовској Митровици, имејл: virijevicvladan01@gmail.com

¹ *Наши у Аустро-Угарској - извештај Министарству Унутрашњих Дела о постојању са заробљеним српским официрима, војницима и грађанима*, Солун: Министарство унутрашњих дела, 1917; Владимир Стојанчевић, *Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првој светској рата*, Историјски часопис, 22, Београд, 1975, 149-171; Љубодраг Поповић, Милун Раонић, *Интернирци ужичког краја у 1916. години - прилози за историју ужичког краја у I светском рату*, Ужички зборник, 1978, 7, стр. 151-176; Љубодраг Поповић, Миодраг Глушчевић, *Интернирци нововарошкој, бриједољској и бридојској краја у 1916. години - прилози за историју ужичког краја у Првом светском рату*, Ужички зборник, 1980, 9, стр.

робљеништву проведу на територији Османске империје постојећа сазнања су веома оскудна. Осим радова Предрага Стаменковића о активностима дипломатског посланства Краљевине Шведске у Цариграду на заступању интереса Краљевине Србије код Високе порте током 1917. и 1918. године² и Исидора Ђуковића о српским ратним заробљеницима у Османској империји 1917-1918. године,³ те наших скромних прилога о заробљеничким судбинама и српским војничким гробљима у Османској империји насталих током Првог балканског и Првог светског рата,⁴ о овој теми највише података саопштио је Душан Топаловић у свом хеуристички чврсто утемељеном раду о ангажовању дипломатије Краљевине Шведске на конзуларно-правној заштити поданика Краљевине Србије у Османској империји у другој половини Првог светског рата.⁵ Користећи се понајвише необјављеном архивском грађом шведске провенијенције, допуњујући је оном из фондова Архива Србије и Архива Југославије, Топаловић пружа прегршт података о

167-186; Владимир Стојанчевић, *Здравствене прилике код инјернираца из Србије у лојорима Аустро-Угарске за време Првој светској рата (1914-1918)*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1990, 1-2, стр. 83-94; Љубодраг Поповић, *Српски инјернирци у лојорима Аустро-Угарске 1916. године*, Научни скуп Србија 1916. године, Београд: САНУ, 1987, стр. 309-320; Владимир Стојанчевић, *Дивилни инјернирци у лојорима Аустро-Угарске и Бујарске у време Првој светској рата*, Стварање југословенске државе 1918. године - зборник радова приказаних на научном скупу од 5. до 7. децембра 1988. године поводом обележавања седамдесете годишњице стварања Југославије 1918-1988, Београд: Научна књига, 1990, стр. 403-407; Стеван Рајић, *О арадским инјернирцима*, Темишварски зборник, 1, Нови Сад: Матица српска, 1994, стр. 103-106.; Исидор Ђуковић, *Нађмеђер - аустроугарски лојор за Србе 1914-1918*, Београд: Сигнатуре, 2002; Љубодраг Поповић, *Инјернирци из Аранђеловца и околине у 1916. години - прилози за историју овој краја у Првом светском рату*, Шумадијски записи, 2003, 1, стр. 149-186.; Југослав Вељковски, *Новосађани инјернирци у великом рату*, Арадска тврђава - логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2014, стр. 97-104; Мирчета Вемић, *Помор Срба ратних заробљеника и инјернираних цивила у аустроугарским лојорима за време Првој светској рата 1914-1918*, Зборник Магице српске за друштвене науке, 2014, 147, 201-234; László Varga, *Царски и краљевски заробљенички лојор и гробље у Нађмеђеру 1914-1918*, Нови Сад: Прометеј, 2015; Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ у рату и окупиацији 1914-1918. године*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2016.;

² Предраг Стаменковић, *Краљевина Шведска као заштитилица интереса Краљевине Србије за време Првој светској рата у Османској империји*, Nissa, 1-2, 2001, стр. 163-180.

³ Isidor Đuković, *Srpski ratni zarobljenici u Turskoj 1917-1918. godine*, Vojno-istorijski glasnik, 1-2, 2001, str. 80-82.

⁴ Владан Виријевић, *Српска војничка гробља у Османлијској империји и њихова судбина након Балканских ратова (1912-1913) и Првој светској рата (1914-1918)*, Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама - Међународни тематски зборник посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932-2013), Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2014, стр. 355-370; Владан Виријевић, *Српски војни заробљеници во Османлијској империји во тојкој на Првој светској војни и њихова судбина*, Балканот - Луге, војни и мир - Материјали од међународната научна конференција по повод 65 години од оснивањето на Институтот за национална историја, Скопје: Институт за национална историја, 2015, стр. 229-233.

⁵ Душан Топаловић, *Рада шведске дипломатије на заштити интереса Краљевине Србије у Турској у другој половини Првој светској рата*, Архив, 2016, 1-2, стр. 90-117.

околностима у којима су шведске дипломате у Османској царевини настојале да укажу помоћ и олакшају положај српских грађана интернираних на њеној територији. Одређену пажњу посветио је при том и процесу њиховог репатрирања после рата, тако да нам је ово истраживање послужило као својеврсно полазиште.

Потписивањем акта о примирју између водећих сила Антанте и Немачке царевине, 11. новембра 1918. године, окончан је четворогодишњи апокалиптични период Великог рата, прожет страдањима, патњама и смрћу на десетине милиона људи. Када је реч о Краљевини Србији и њеним губицима, они се процењују на око 1.250.000 погинулих и око пола милиона оних који су постали инвалиди са трајно умањеним радним способностима.⁶ Србија је, након рата постала „земља црних барјака и марама“. Знатан број ових страдалника налазио се у заточеништву у некој од земаља чланица Централних сила. Подаци о томе колико је било српских ратних заробљеника и интернираних цивила, оних који су преживели страхоте логора или, пак, у њима окончали свој живот, нису потпуни и врло често су противуречни. Њихов попис никада није обављен, тако да се њихов број темељи на проценама. Наиме, упркос одредбама Међународне конвенције о ратним заробљеницима из 1907. године,⁷ све до пред свршетак рата Међународни Црвени крст суочавао се са израженом опструкцијом званичних органа Аустро-Угарске, Немачке, Бугарске⁸ и Османске империје, што је онемогућавало чак и приближну квантификацију лица обухваћених интернацијом.⁹ Влада Краљевине Србије током лета 1918. године оперисала је проценама да се у логорима на територији Двојне монархије, Немачке и Бугарске од почетка ратних дејстава до тог тренутка налазило око 182.000 српских војника, подофицира и официра. Ова информација била је прихваћена и на Версајској мировној конференцији 1919. године. Власти новоформиране Краљевине СХС Међународном бироу рада пријавиле су да је у заробљеништву и интернацији умрло 72.553 њених грађана, а да се у земљу након

⁶ Према броју погинулих у односу на укупан број мобилисаних, српска војска се са 26% налазила на првом месту земаља које су учествовале у Првом светском рату. – Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918 – крајња историја*, Београд: Српска књижевна задруга – Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, 259.

⁷ Према одредбама ове конвенције усвојене у Хагу, ратни заробљеник је имао право на уредну исхрану и одело. Слобода кретања му је била ограничена, али је могао да обавља послове који би му омогућавали зараду, имао је могућност да се дописује с родбином и пријатељима и уживао је бесплатну лекарску заштиту. Такође, у логорима је било забрањено држати заточена цивилна лица. – Ратни заробљеници – некада и данас, *Правда*, 23. XII 1933, 11.

⁸ Према подацима бечког огранка Црвеног крста, 1. фебруара 1918. године у аустроугарским логорима налазило се 93.437, немачким 33.815 и бугарским 21.000 српских ратних заробљеника. – *Rapport sur les Dommages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages*, Paris, 1919, 21.

⁹ Тек пред свршетак рата аустроугарска влада је јавно признала да је „на захтев Турске, упућен на радове у Турску, у Малој Азији, повећи одред Срба заробљеника“. – Признање зликоваца, *Правда*, 26. XI 1918, 1.

рата вратило око 160.000 преживелих.¹⁰ О томе колико су бројке о српским ратним заробљеницима непотпуне, непоуздане и резултат поприлично произвољних процена, за којима се често олако посезало, показује један напис са страница „Ратничког гласника“ из 1928. године. У њему је наведен податак Удружења резервних официра и војника да је током Првог светског рата у непријатељским логорима било 630.002 грађана Србије,¹¹ иако се, у ствари, радило о бројци поменутој у уводном делу меморандума који је југословенска делегација саопштила на мировној конференцији у Паризу 1919. године, а која се односила на „број помрлих грађана у Србији, заробљеника и интернираних по логорима“.¹²

У поменутим проценама садржана је и бројка о српским ратним заробљеницима који су током Великог рата били интернирани на територији Османске империје. Мада се српска и османска војска у периоду од 1914. до 1918. године нису борбено додиривале, неколико хиљада Срба нашло се у заточеништву ове чланице блока Централних сила. Тамо су доспели на основу тајног споразума званичног Беча, Софије и Цариграда, склопљеног крајем 1917. године, а на тражење Високе порте која је настојала да на тај начин надомести хронични недостатак радне снаге. Највећи део њих био је до тада утамничен у логорима на територији Угарске и Чешке (Ашаху, Хајнрихсгрину, Араду, Кечкемету, Шопорњеку, Маутхаузену, Дрозендорфу, Вацу, Нежидеру, Нађемеру) и Бугарске (Горњем Панчереву, Сливену, Старој Загори, Видину, Силистрији, Хаскову и Књажеву код Софије),¹³ одакле су железницом, у нехуманим условима, углавном у вагонима за превоз терета и стоке, превожени до транзитног логора у Псаматији у близини Цариграда.¹⁴ Османске власти су их одатле потом опредељивале за транспорт у разне покрајине царства, где су ангажовани на обављању тешких физичких послова – сечи шума, изградњи Багдадске железнице,¹⁵ одржавању желез-

¹⁰ Далибор Денда, *Српски заробљеници Централних сила*, Лексикон Првог светског рата у Србији, Београд: Институт за савремену историју – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2015, стр. 346.

¹¹ Наши губици, *Ратнички гласник*, 2, Београд, 1928, 27.

¹² Аутор уводног дела поменутог меморандума био је генерал Петар Пешић. Писао га је с циљем да, како каже, „изнесем све напоре и жртве које је наш народ и наша војска учинила у Светскоме рату, а у интересу наше савезничке ствари“. – Конференција мира у Паризу 1919. године, *Време*, 17. II 1929, 1.

¹³ Јесу ли нам Бугари браћа?, *Време*, 4. V 1926, 4.

¹⁴ О упућивању заробљених Срба из својих логора Турцима бугарски званичници су током рата цинично изјављивали да ће они код њих „бити боље мучени“. Београдска „Политика“ је у вези овог три године након рата писала: „Наши суседи Бугари слали су за време рата многе Србе који су били интернирани у Источну Србију чак у Малу Азију да тамо нађу смрт код бездушних Турака“. – Како Турци решавају питање мањина, *Политика*, 18. IX 1922, 3; Родолф Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног истраживача-криминалисте са српског македонског фронта*, Крф: Државна Штампарија Краљевине Србије, 1918, 47.

¹⁵ Како наводи турски историчар Махмут Акор, у октобру 1918. године на изградњи Багдадске железнице било је упошљено 6.208 ратних заробљеника – Енглеца, Индуса,

ничких пруга и путних саобраћајница,¹⁶ у рудницима, лукама, фабрикама, на пољопривредним имањима, изградњи иригационих система и сл. Посматрано у географском смислу, поред Цариграда и његове околине, били су раштркани по беспућима и степама централне Анадолије, у околини Смирне (Измира), Афјонкарахисара, Балекесира, Кутахје, на простору Сирије (Алеп, Дамаск, Хомс, Дера), Месопотамије (у насељима у долини реке Тигра) итд. Колико их је било, немогуће је рећи с већом поузданошћу. Према поменутом Топаловићевом истраживању, само у периоду од јануара до маја 1918. године из аустроугарских логора у Османску империју испоручено је 3.080 српских ратних заробљеника. Током лета и почетком јесени пристизале су нове групе, тако да је у октобру и новембру исте године шведско посланство у Цариграду преко органа Црвеног полумесеца дистрибуирало новчану помоћ за њих 3.264.¹⁷ На мировној конференцији 1919. године помињана је процена Јована Ј. Вучковића, ондашњег генералног конзула Краљевине СХС у Прагу, према којој је само из аустроугарских логора османским властима изручено више од 5.000 Срба.

Чињеница да је пребацивање српских војних заробљеника вршено у тајности, без знања Међународног црвеног крста, онемогућавала је дуже време српској влади да се ефикасније ангажује у вези олакшања њиховог статуса. Наиме, прва сазнања о њиховом постојању на простору Османске империје добила је од Посланства Краљевине Шведске у Цариграду почетком априла 1918. године. Оно је иначе од 22. маја 1917. године преузело заштиту српских интереса на Високој порти, а о чему се до 20. априла исте године, тј. прекида дипломатских односа са Османском царевином, старало тамошње Посланство Сједињених Америчких Држава.¹⁸ Вести о железничким транспортима којима су српски ратни заробљеници превожени из аустроугарских логора, српској влади и Црвеном крсту пристизале су током пролећа исте године и из других извора, попут дописа холандског конзула из Алепа и тд.¹⁹ У свом исцрпном предавању о бедном положају српских ратних заробљеника и интернираца на тлу Аустроугарске, које је Председништво Српског друштва Црвеног крста на Крфу штампало у мају 1918. године у посебној публикацији, ове невољнике поменуо је и Живко Топаловић:

Француза, Италијана, Гурки и Руса, а међу њима се налазило и 587 Срба. – Mahmut Akkor, I. *Dünya Savaşında Anadolu'daki İngiliz esirleri ve esir kampları*, Sakarya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 100. (rukopis doktorske disertacije).

¹⁶ Тако су, под контролом Немаца, радили на изградњи пута Кутајха-Тавшанли, у југозападној Анадолији, где је њих 22 изгубило живот у једном пожару. – Ahmet Altıntaş, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Sırbistan İlişkileri'nde Esirler (1912-1923)*, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2016, 3, 10.

¹⁷ Д. Топаловић, *нав. дело*, 113.

¹⁸ *Исџо*, 99.

¹⁹ *Rapport sur les Dommages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages*, Paris, 1919, 21.

„Па као да им је мало било што су се наши људи глибили по припјатским благиштима и отискивали низ алписке литице, већ их под турском стражом колонама спроводе чак у жарке пределе Мале Азије на рад. Ко ће се тамо још о њима бринути? Нико! Усахнуће као кап воде на врелом песку арабских пустара!“²⁰

Упркос тежњама српске владе да преко шведског посланства у Цариграду и Међународног црвеног крста колико-толико помогне својим војницима и цивилним интернирцима у османском заробљеништву, услед тешких животних услова, болести и епидемија, неухрањености, исцрпљености, тортуре и неповољних климатских услова знатан број њих је издахнуо, не дочекавши толико жељену слободу.²¹ Интересантно је нагласити да је међу њима било и појединаца који су у турско или бугарско заробљеништво пали још током Балканских ратова.

Репатријација ратних заробљеника из логора у земљама чланицама пораженог блока Централних сила представљала је један од ургентних задатака српске владе, а након 1. децембра 1918. године и власти новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Капитулација војних снага Османске империје, потписана 30. октобра 1918. године у луци Мудрос, на острву Лемносу, створила је предуслове за интензивнију потрагу за оним српским грађанима који су успели да преживе сва искушења и недаће којима су били изложени током заробљеништва.²² Већ почетком новембра 1918. године при шведском посланству оформљена је посебна секција која се старала о њиховом прикупљању, евиденцији и опскрби новцем, храном, одећом и обућом. Од 19. новембра у тај посао укључила се и енглеска војна мисија у Османској империји, чиме је ангажовање Швеђана, у највећој мери, било окончано.²³ Прва група српских војних заробљеника који су радили у руднику олова и цинка у Балја Караајдину, недалеко од Баликесиру у провинцији Бурса, чију експлоатацију су организовали Немци, прispела је 10. новембра у Смирну, где су их прихватили Енглези, сместивши их у објекат једне америчке школе у центру града. Нову одећу, храну и друге потрепштине обезбедио им је локални комитет грчких жена, да би након неколико дана група од 252 војника укрцана на енглески брод „Wave“, који их је превезао до солунске луке.²⁴

Приликом установљења савезничког Врховног комесаријата у Цариграду, током прве седмице децембра 1918. године, српска војна Врховна команда делегирала је за свог изасланика пуковника Драгомира Николаје-

²⁰ *За наше заробљенике – конференција Др Живка Тојаловића (сйенографске белешке)*, Крф: Српски црвени крст, 1918, 21.

²¹ Током Великог рата било је око осам милиона ратних заробљеника, од чега је око пола милиона умрло. У тренутку његовог свршетка у заробљеништву армија Централних сила налазило се око 635.000, а армија чланица Антанте око 800.000 војних лица. – Ратни заробљеници – некада и данас, *Правда*, 23. XII 1933, 11.

²² Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren: BAL-TAM, 2011, 54.

²³ Д. Топаловић, *нав. дело*, 114.

²⁴ *Исјо*, 113.

вића, коме је првенствена дужност била да у сарадњи са савезничким органима, али и особљем шведског посланства у Цариграду, организује прихват и збрињавање српских ратних заробљеника који су у османску престоницу и Смирну почели да пристижу из унутрашњости царевине.²⁵ Такође, он је требало и да трага за онима који су након свршетка рата и распуштања заробљеничких кампова били препуштени сами себи, тумарајући исцрпљени, боси и гладни, без икаквих материјалних средстава, беспућима Мале Азије, Блиског истока, северне Африке и Месопотамије, покушавајући да се домогну домовине, те утврди идентитет и места вечног покоја оних који нису имали среће да дочекају крај рата.

У хаотичним условима у којима се Османска царевина нашла након Првог светског рата, потраге за српским ратним заробљеницима и организација њиховог повратка у Србију биле су изузетно мукотрпне и неизвесне. Посебно је било тешко пронаћи мање, изоловане групе, које током времена проведеног у заробљеништву нису имале додира са заробљеницима из других земаља чланица Антанте, тако да је вероватноћа да је неко и знао за њихово постојање, најчешће била минимална. Ситуацију је додатно компликовало и то да су поједини дотадашњи заробљенички статус заменили новим, нашавши се сада у заробљеништву код Британаца, Француза и Италијана, чије трупе су запоседале поједине делове Османске државе. Такође, алкаво вођена османска администрација није пружала прецизније податке, што је активност пуковника Николајевића суочавало са мноштвом ограничења. Он је стога био принуђен да се руководи полуинформацијама и непровереним гласинама, које су углавном потицале од оних који су успели да се ослободе из заробљеништва и домогну Цариграда или, пак, врате у Србију и дају изјаве надлежним органима о својим искуствима и сазнањима.²⁶ Њихови искази послужили су за прављење базе података при Заробљеничком одељењу Извештајног бироа Српског Црвеног крста у Београду, на основу које су неопходне информације о несталим лицима прослеђиване југословенском делегату у Цариград.²⁷

Почетком 1919. године британски високи комесар у Цариграду затражио је од Високе порте да њени територијални цивилни и војни органи

²⁵ Према податку из архивске грађе, Николајевић је на дужност ступио 6. децембра и на њој остао до краја марта 1920. године, када је послове око репатријације преузео Радомир Шапоњић, цивилни делегат Министарства иностраних послова Краљевине СХС, који је у Цариград дошао 10. октобра 1919. године. Крајем 1919. године у Смирну је ради организације репатријације упућен извесни капетан Илић. – Тонка Жупанчић, *Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945 (1895–1945)*, Архив, 2004, 2, 11.

²⁶ Како се наводи у једном документу Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду, кроз османску престоницу крајем 1918. и почетком 1919. године, на путу ка Србији, прошао је „један велики број наших људи“. – Архив Југославије (АЈ) 370-58-27, Допис Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 15. III 1922.

²⁷ Срби у Малој Азији, *Демократија*, 22. VI 1920, 1.

пријаве да ли у окрузима које контролишу постоје српски заробљеници. Резултат је био више него скроман – достављени су подаци само за двојицу.²⁸ Може се претпоставити да је овакав исход у знатној мери био последица чињенице да Влада Краљевине СХС, не слажући се с висином дела тзв. Отманског дуга који јој је био опредељен на Версајској мировној конференцији, није пристала да потпише мировни уговор у Севру 10. августа 1920. године. То јој је онемогућило нормализацију дипломатских односа са Високим портом, односно негативно се одражавало на спремност османских власти да сарађују на плану репатријације ратних заробљеника.

Гласине да је у неким енглеским војним болницама у Цариграду било српских војника на лечењу, навеле су Шапоњића да средином септембра 1920. године провери њихове основаности. Стога је наложио једном чиновнику да их обиђе и евидентира податке о онима које би, евентуално, пронашао, као и да сачини попис умрлих. Ни његов покушај није имао опипљиве резултате, тако да су надлежни у Београду извештени да су последњи српски заробљеници из цариградских болница отпремљени током прве половине 1919. године. Потрага је била додатно усложнена деловањем националистичког покрета Мустафе Кемал-паше, јер су се појединци затекли на територијама под његовом контролом, што им је успостављање контакта са југословенским представницима у Цариграду или Смирни чинило готово немогућим. О томе је британски високи комесар писао делегату Краљевине СХС, 6. октобра 1920. године:

„Чињеница је да у овом тренутку централна влада нема контролу над, нити комуникацију са већим делом Анадолије. Тешко је знати које кораке даље предузети, нарочито због околности да не постоје подаци о идентитету поменутих особа или локацијама где би трагање требало спровести“.²⁹ Обзиром на то да су са подручја које су контролисали кемалисти протеривали све странце, процењивано је да су могућности да тамо има заосталих српских заробљеника минималне.³⁰

Мада, условно речено, на слободи, одвојени од кућног прага хиљадама километара, у иновјерној средини, без знања локалног језика и елементарних услова за живот, болесни и исцрпљени, велики број српских заробљеника, посебно оних који су били инвалиди, преживљавао је просећи милостињу, надајући се коначном спасењу. Постојеће архивалије указују на то да је почетком 20-их година прошлог века таквих злосрећника било у Басри, на крајњем југу Ирака, у градићу Бодију на обали реке Тигар,³¹ у Багдаду,

²⁸ АЈ-370-57-275, Допис Британске високе комисије у Цариграду Делегату Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду, 6. X 1920.

²⁹ АЈ-370-57-275, Допис Британске високе комисије у Цариграду Делегату Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду, 6. X 1920.

³⁰ АЈ-370-58-27, Допис Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 15. III 1922.

³¹ Министарство војске и морнарице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца захтевало је од делегата Шапоњића да провери тачност информација да су се почетком 1920. године у овом месопотамском градићу налазили: Добросав Рајић, Живадин Миљковић и Живојин

Алепу, Коњи, Дамаску, Бинголу, Адани итд. Неки од њих су у међувремену подлегли или им се изгубио сваки траг, па је у документима навођено „умро у Малој Азији“, „нестао негде у Малој Азији“ и слично.³² Само у Цариграду, на гробљу грчког манастира посвећеног Светом Балуклију, почивали су остаци њих 135, неколико необележених хумки лоцирано је на гробљу у Сан Стефану, а према написима београдске штампе, гробова српских заробљеника било је у Смирни и „у пустињама Мале Азије“.³³

Колико је српских војних заробљеника било обухваћено репатријацијом из Османске царевине и колико новца је из државног буџета утрошено у ту сврху, тешко је поуздано рећи.³⁴ На основу сачуваних докумената, уочљиво је да се потрага за њима протегла током читаве поратне деценије. Наиме, међу архивалијама из фонда Посланства Краљевине СХС у Цариграду, похрањеним у депоу Архива Југославије, налази се неколико десетина дописа, молби, писаних интервенција и слично, насталих крајем друге и почетком треће деценије прошлог века, којима сродници оних који се нису вратили из заробљеништва, иницирају код надлежних цивилних и војних власти Краљевине СХС потрагу за „несталима у Малој Азији“. У њима се на јасан начин одсликава сва трагика обичног, „малог“ човека у ковитлацу рата, као и психолошко стање њихових најближих, прожето очајем, али и надом која „умире последња“.³⁵

Костић из Доњег Љубеша (округ нишки), Драгутин Лазић – Стошић, Драгутин Живановић и Алекса Стошић из Срезоваца (округ нишки). – АЈ-370-58-510, Допис Општег војног одељења Министарства војске и морнарице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 4. V 1920.

³² Није познато ни да ли је и колико њих остало да живи у новој средини, тј. у месту где их је затекла вест о крају рата. Процењује се, иначе, да је након рата око 400.000 ратних заробљеника наставило живот у земљама у којима су били интернирани. Највећи број њих налазио се у Русији, из које се након 1918. године није вратило око 125.000 Немаца. Само у граду Омску почетком 1930. године живело је око 2.000 бивших ратних заробљеника, међу којима је било и Јужних Словена, некадашњих аустро-угарских војника. – Патње наших поданика, бивших аустројских војника у рудокопима централне Азије, *Време*, 21. VII 1927, 8.; После петнаест година робовања у Русији, вратили су се опет својим домовима, *Правда*, 18. VI 1929, 5.; Један наш поданик прича о приликама у Совјетској Русији, *Време*, 27. IV 1930, 3.; Још увек нема 125.000 немачких ратних заробљеника, *Правда*, 10. II 1930, 6.; Спомен ратним заробљеницима, *Време*, 9. VII 1931, 6.

³³ АЈ-69-126, Допис Министарства вера Краљевине СХС Министарству војске и морнарице Краљевине СХС, 23. VI 1927.; Гробља Србије расута по свету – Уређење наших војничких гробова, *Време*, 30. I 1926, 3.

³⁴ Верујемо да би одговор на то, макар донекле, олакшало консултовање архивске грађе за коју се у постојећој документацији наводи да ју је пуковник Николајевић, након укидања Војне делегације Краљевине СХС у Цариграду, 29. марта 1920. године, предао Радомиру Шапоњићу, а коју до сада, на жалост, нисмо успели пронаћи. – АЈ-370-51-379, Телеграм Министарства иностраних послова Краљевине СХС цивилном делегату Министарства иностраних послова Краљевине СХС у Цариграду, 29. III 1920; АЈ-370-51-381, Допис цивилног делегата Министарства иностраних послова Краљевине СХС у Цариграду Министарству иностраних послова Краљевине СХС, 11. IV 1920.

³⁵ У једном таквом обраћању војним органима, Драгомир Павловић из села Требосина на падинама Цера, 20. марта 1920. године написао је: „Мој син Радивоје Павловић из села

Мада је с протоком времена вероватноћа да трагање за преживелим ратним заробљеницима уроди плодом бивала све мања, чланови југословенске делегације нису посустајали. Током 1921, 1922. и прве половине 1923. године у више наврата обрађали су се за помоћ савезничком Високом комесаријату, али резултати су изостали:

„Савезничке војне власти изашле су увек представкама овакве природе у сусрет, али позитивних података о нашим војницима нису успеле прибавити. Оне су трагале по Месопотамији и Малој Азији, али без икаква успеха, јер су све архиве уопште о заробљеницима биле послате у Париз или Лондон или су поништене од стране Турака још пре доласка савезника“.³⁶

Ангажовали су чак и једног југословенског држављанина који је деценијама уназад живео у Турској, извесног Дамјана Недомацког, да пропутује пределима Мале Азије и Месопотамије, не би ли дознао нешто о преживелим српским заробљеницима или о гробовима умрлих, али је и његов напор остао узалудан.³⁷ Систематизујући оскудне информације, углавном непроверене и неистините, како би се доцније испостављало, крајем новембра 1924. године Леонард де Кок, драгоман при дипломатском представништву Краљевине СХС у Цариграду, записао је:

„За време Светског рата спровођени су у Турску многи заробљеници из Аустрије и Бугарске. У Турску су упућивани на рад, те их је било у свим пределима Турске, а највише у Цариграду и околини. Наши су заробљеници јако страдали у Турској. Присиљени на тешки рад, злостављани, хрђаво смештени и слабо храњени, није чудо што су многи овде нашли смрт. Расејани су њихови гробови по Анадолији и Месопотамији“.³⁸

Мањак примарних историјских извора онемогућава поузданије тврдње, али, по свему судећи, процес потраге за ратним заробљеницима на територији Турске званично је окончан почетком 1929. године, када је у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије констатовано да у Турској више „нема наших заробљеника“.³⁹

Требосина, општина Текеришка, срез Јадрански, регрут од 1914. године, заробљен је и сада се налази у ропству у петој категорији инвалиде. Бољује у Енглеским хуманитарним болницама, Епидемични одсек у Галати – Босфор, Скутари-Азија! Молим команданта за дејство да ми се син ослободи јер сам ја стар човек и нејак и јер сам четири сина изгубио у овом рату!“ – АЈ-370-57-130, Молба Драгомира Павловића, тежака из Требосина, Команди Дринске дивизијске области, 9. III 1920.

³⁶ АЈ-370-58-181, Допис Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду Административно-правном одељењу Министарства иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 11. X 1923.

³⁷ АЈ-370-58-178, Допис Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду Конзуларно-трговинском одељењу Министарства иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1. X 1923.

³⁸ АЈ-411-1-3-830, Извештај Леонарда де Кока генералном конзулу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду, 26. XI 1924.

³⁹ АЈ-370-57-438, Допис Посланства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Цариграду Министарству иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 31. I 1929.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архивска грађа

Архив Југославије
фондови:

Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919–1945 (1895–1945);

Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду 1922–1945;

Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1933;

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

За наше заробљенике – конференција Др Живка Тојаловића (стенографске белешке), Крф: Српски црвени крст, 1918.

Наши у Аустро-Угарској – извештај Министарству Унутрашњих Дела о постојању са заробљеним српским официрима, војницима и грађанима, Солун: Министарство унутрашњих дела, 1917.

Rapport sur les Dommages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages, Paris, 1919.

ШТАМПА

Демократија (1919–1925) – Београд;

Време (1921–1941) – Београд;

Полијтика (1904–1941) – Београд;

Правда (1904–1941) – Београд;

Рајнички гласник (1922–1937) – Београд;

ЛИТЕРАТУРА

Akkor Mahmut, I. *Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz esirleri ve esir kampları*, Sakarya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, 100. (rukopis doktorske disertacije)

Altıntaş Ahmet, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Sırbistan İlişkileri'nde Esirler (1912–1923)*, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2016, 3, str. 1–16.

Varga, László, *Царски и краљевски заробљенички лојор и тродње у Нађмеђеру 1914–1918*, Нови Сад: Прометеј, 2015.

Вељковски, Југослав, *Новосађани интернирци у Великом рајуу*, Арадска тврђава – логор за српске интернирце у Првом светском рату, Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2014, стр. 97–104.

Вемић, Мирчета, *Помор Срба рајних заробљеника и инјернираних цивила у аусјроујарским лојорима за време Првој свејској рајиа 1914-1918*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 2014, 147, 201-234.

Виријевић, Владан, *Срјска војничка јробрља у Османлијској имјерији и њихова судбина након Балканских рајова (1912-1913) и Првој свејској рајиа (1914-1918)*, Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама – Међународни тематски зборник посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932-2013), Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2014, стр. 355-370.

Виријевић, Владан, *Срјски воени заробеници во Османлиската имјерија во њекој на Првата свејска војна и нивната судбина*, Балканот - Луге, војни и мир - Материјали од међународната научна конференција по повод 65 години од оснива њето на Институтот за национална историја, Скопје: Институт за национална историја, 2015, стр. 229-233.

Денда, Далибор, *Срјски заробљеници Централних сила*, Лексикон Првог светског рата у Србији, Београд: Институт за савремену историју – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2015, стр. 345-347.

Ђуковић, Исидор, *Нађмеђер - аусјроујарски лојор за Србе 1914-1918*, Београд: Сигнатуре, 2002.

Јупанчић, Тонка, *Посланство Краљевине Јујославије у Турској - Цариград, Анкара 1919-1945 (1895-1945)*, Архив, 2004, 2, стр. 9-26.

Поповић, Љубодраг, Раонић Милун, *Инјернирци ужичкој краја у 1916. јодини - јрилози за историју ужичкој краја у I свејском рајиу*, Ужички зборник, 1978, 7, стр. 151-176.

Поповић, Љубодраг, Глушчевић Миодраг, *Инјернирци нововарошкој, јријејољској и јридојској краја у 1916. јодини - јрилози за историју ужичкој краја у Првом свејском рајиу*, Ужички зборник, 1980, 9, стр. 167-186.

Поповић, Љубодраг, *Срјски инјернирци у лојорима Аусјро-Ујарске 1916. јодине*, Научни скуп Србија 1916. године, Београд: САНУ, 1987, стр. 309-320.

Поповић, Љубодраг, „Интернирци из Аранђеловца и околине у 1916. години - прилози за историју овог краја у Првом светском рату”, *Шумадијски зајиси*, 2003, 1, стр. 149-186.

Радојевић, Мира, Димић Љубодраг, *Србија у Великом рајиу 1914-1918 - крајка историја*, Београд: Српска књижевна задруга – Београдски форум за свет равноправних, 2014.

Рајић, Стеван, *О арадским инјернирцима*, Темишварски зборник, 1, Нови Сад: Матица српска, 1994, стр. 103-106.

Рајс Родолф, Арчибалд, *Аусјро-Бујаро-Немачке јовреде рајних закона и јравила: дојиси једној јрактичара-криминалистје са срјској мађедонској фронтја*, Крф: Државна Штампарија Краљевине Србије, 1918.

Стаменковић, Предраг, „Краљевина Шведска као заштитница интереса Краљевине Србије за време Првог светског рата у Отоманској империји”, *Nissa*, 1-2, 2001, стр. 163-180.

Стојанчевић, Владимир, „Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првог светског рата”, *Историјски часопис*, 1975, 22, стр. 149-171.

Стојанчевић, Владимир, *Здравствене прилике код интернираца из Србије у логорима Аустро-Угарске за време Првој светској рата (1914-1918)*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1990, 1-2, стр. 83-94.

Стојанчевић, Владимир, *Цивилни интернирци у логорима Аустро-Угарске и Бујарске у време Првој светској рата*, Стварање југословенске државе 1918. године - зборник радова приказаних на научном скупу од 5. до 7. децембра 1988. године поводом обележавања седамдесете годишњице стварања Југославије 1918-1988, Београд: Научна књига, 1990, стр. 403-407.

Стојанчевић, Владимир, *Србија и српски народ у рату и окупиацији 1914-1918. године*, Београд: Гутенбергова галаксија, 2016.

Топаловић, Душан, *Раг шведске дипломатије на заштити интереса Краљевине Србије у Турској у другој половини Првој светској рата*, Архив, 2016, 1-2, стр. 90-117.

Наков, Džengić, *Istorija savremene Turske*, Prizren: BAL-TAM, 2011.

Vladan Virijević

REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR

S u m m a r y

Although during the First World War, the armies of the Kingdom of Serbia and the Ottoman Empire, as members of the opposing military blocks, never fought each other, on the basis of the secret agreements of the official Vienna, Sofia and Constantinople, from the Austro-Hungarian and Bulgarian prison camps to the Ottoman Empire in 1917 and 1918, several thousand Serbs were transferred. They were deployed throughout the empire as a mere physical workforce in performing the most difficult tasks. At the end of the war, first of all before the government of the Kingdom of Serbia, and then the authorities of the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the urgent issue of organizing their search and return was raised. These activities took place with a lot of difficulty, followed by numerous limitations that arose from the chaotic circumstances in which the Ottoman Empire found itself after the war, the lack of adequate documentation (lists, etc.), complicated traffic communications, etc. Much of them, under such circumstances, led by the self-sustaining instinct, drove in various ways to accommodate Carigrad, Smirna or other seaports, from where they would lend greater prospects for returning home. As to how many of them

were included in the repatriation process, how many of them were deceased, or, owing to the newly emerging circumstances, the rest persisted to live in Turkey, there are no precise data. Also, it is not known how many monetary and material resources the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes has invested in repatriation. According to the available data, the repatriation process was officially closed in early 1929.